

Український персоналізм як фактор політичної культури

Максим Розумний,

кандидат філософських наук,
докторант Інституту журналістики
Національного університету ім. Т. Шевченка

У статті розглядаються фактори, що впливають на формування моделі особистості в сучасному українському суспільстві. Особливу увагу автор звертає на виміри, за якими ці фактори можуть бути класифіковані.

Фактори статистики можуть бути означені як інтегральні або ж фактори культурно-історичної детермінації. У цьому напрямку, починаючи з ХІХ століття, проведено значні дослідження, зафіксовано чимало цікавих спостережень, які сьогодні об'єднуються соціальними психологами навколо поняття „національний характер” [1]. Свій внесок у виокремлення прикметних рис українського національного характеру та його історичних джерел знаходимо у М. Гоголя, М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, І. Франка, Є. Маланюка. У їхніх рефлексіях спостерігаємо весь діапазон емоційно-оціночних суджень про характер українців – від романтичного ідеалу козацького вільнолюбства, характерного для мислителів першої половини ХІХ століття і найбільш цілісно відображеного у творчості М. Костомарова („Закон Божий”, „Дві руські народності”), до гнівних інвектив І. Франка та Є. Маланюка, які з особливостей вдачі українців виводили їхні історичні катаклізми й невдачі державницько-культурного поступу. В сучасних дослідженнях цей напрям представлений у численних студіях та зауваженнях з питань „менталітету”, а також у більш екзотичних дослідницьких програмах та прикладних методиках на зразок соціоніки.

Доповнює названий вище інший фактор особистісного чину – динамічний фактор суспільних метаморфоз. Вони, у свою чергу, пов'язані з глобальними процесами руйнування старих суспільних форм влади, виробництва і моралі, а також з локальними закономірностями пострадянської дійсності.

Природно, що око спостерігача фіксує розпад старих форм особистості раніше, ніж появу нових. Старі форми означені в свідомості певними поняттями, суспільними ритуалами і стійкими емоційними реакціями. Їх

трансформація суттєво змінює соціальний ландшафт, часом до невпізнання, і це не може лишатися непоміченим. Натомість нові форми, які, згідно з елементарною логікою, постають на місці старих, ще не мають чітких обрисів і навіть означень.

Але принципово важливим є усвідомлення того, що ми живемо не просто в умовах руйнування старих інститутів, але й в умовах постання нових. Одним із цих нових інститутів є людина – особистість нового часу, в психологічній і світоглядній (а, можливо, й біологічній) конструкції якої „вмонтовані” основні „агрегати” сучасної суспільної організації – комунікаційні, політичні, економічні, культурні [2].

Сучасний американський теоретик культури Ф. Ріфф говорить про модальні типи особистостей – носіїв певних культур. Провідну роль в сучасному суспільстві вчений відводить „психологізаторам”, чий опертий на раціональне „знання” витоків моралі, релігії та ідеології імператив диктує людині не завдавати собі надмірної шкоди, пов’язаної з надто буквальним додержанням встановлених культурою приписів і норм [3]. Очевидно, що такі настанови викликають розхитування суспільних інституцій, відповідальних за безпеку спільноти та індивіда. Між цими процесами пошуку дедалі повнішого комфорту і боротьби з новими загрозами й пролягає траєкторія індивідуальної життєвої стратегії наших сучасників.

Загальною тенденцією є зменшення ступеня закоріненості життєвого світу особистості в суспільному організмі, послаблення жорсткої детермінації індивідуальної стратегії „зовнішніми” чинниками інституцій, норм, пріоритетності суспільного блага. Відтак у кризовому стані опинилися основні охоронні системи – мораль, сім’я, держава, ідеологія, наука, класичне мистецтво. Означимо найсуттєвіші, на нашу думку, новації в соціальному статусі особистості та в організації її життєвого світу.

Найперше і найважливіше: **сучасна людина навчилася жити „сама”**. Спільнота інших людей сьогодні оточує індивіда настільки щільно і безальтернативно, що воно перестає сприйматися як щось необхідне. Так людина не помічає повітря, яким дихає. Замикання соціального простору виробило в сучасній людині ілюзію природності соціального, а відтак породило відчуття „свободи від суспільства”, різко критиковану класиками марксизму на світанку індустріальної доби. Якщо в первісних племенах, і навіть у класичній античності, вигнання зі спільноти (зграї, племені, полісу) було рівноцінне страті, якщо в традиційному суспільстві людина без родини сприймалася як неповноцінна й підозріла, то нині соціологи констатують перехід до індивідуального проживання, дистанційованих подружніх відносин, повної економічної самостійності кожного індивіда.

Сучасна людина проживає кілька життів. Цей принцип має свої демографічні передумови. Особливістю сучасного суспільства споживання

є феномен так званої „тривалої молодості”, коли період користування суспільними благами (статеве життя, власні кошти, можливості для соціального зростання і навчання) значно раніше починається і значно пізніше закінчується. Відтак людина має час, сили і ресурси для того, щоб створити кілька сімей, здобути кілька професій, здійснити кілька кар’єрних сходжень, не раз змінити зовнішність і стиль життя. Ця модель відтворюється масовою культурою, культивується так званими взірцевими особистостями – представниками елітарно-публічних груп (шоу-бізнес, кіноіндустрія, мас-медіа, спорт).

Дані соціально-психологічні тренди є ніби підказками, які українець отримує ззовні в умовах перманентного стресу, і, не маючи часу на роздуми, керується ними зі слухняністю зомбі. Подібна ситуація є класичною для численних ріал-шоу, що заповнили наш екран і участь в яких є вже для основних публічно-елітарних груп мало не обов’язковим екзаменаційним випробуванням. Цікавим, до речі, є генезис цих корпоративно-публічних ігор – від доволі камерних футбольних турнірів до загальнонаціонального шоу „Форт Буаяр” за участю провідних політиків, журналістів, музикантів. При цьому не лише безпосередній учасник гри вчиться діяти швидко, чітко за інструкцією, не роздумуючи і не дбаючи про зовнішню пристойність. Такі ж настановлення виховуються і в багатомільйонній аудиторії телеканалу. Напрацювання відповідних навичок справді корисне, якщо відмова від рефлексії цілей і принципів є для людини питанням вирішеним. І кількість таких людей в Україні зростає, вони творять свою корпорацію „успіху”, дедалі більш закрити і гомогенну за світоглядно-психологічними характеристиками.

Можемо констатувати, що з горнила соціальних катаклізмів українське суспільство виходить з новими адаптаційними набутками, сформованими, передовсім, стереотипами масової комунікації і масової культури. Одним з ключових є **стереотип особистого успіху**, що на практиці означає війну особистості з соціальним оточенням і перманентний процес розмежування ворогуючих корпорацій, а також поділ суспільства на успішних і неуспішних у кожній клітинці соціального організму.

У вітчизняному соціумі, де нові правила накладаються на прямо протилежні їм патерналістські очікування більшості громадян, сепарація відбувається значно швидше і безжалісніше, ніж у стабільних європейських демократіях, що виробили численні гуманістичні запобіжники і компенсатори.

Природно, що люди в кризових регіонах набувають здатності витримувати значно жорсткіші умови конкуренції, у них потужна мотивація, закорінена у необхідності виживання. Тому легко передбачити, що в умовах глобальної конкуренції не спільнот, а персон (якщо ліберальна революція до цього дійде) долю світу вирішуватимуть вихідці з тих регіонів, де питання виживання стоїть руба, а соціально-культурна

інфраструктура дозволяє виходити на рівень глобальної комунікації: Латинська Америка, Китай, Південно-Східна Азія, а також, правдоподібно, Південна і Східна Європа.

Наші перші ластівки – особисті досягнення українців шахіста Р. Пономарьова, боксерів братів Кличків, футболіста А. Шевченка, плавчині Я. Клочкової, хокеїста Р. Федотенка, співаків Р. Лижичко й А. Данилка. Вони вриваються у світ визнаних авторитетів, як комети. Мають потужний внутрішній імпульс самореалізації, помножений спротивом середовища і обставин, які супроводжують становлення людини тут, в Україні. Тому коли вони вириваються у комфортніше соціальне середовище, то вже прямують до вершини з величезною силою. Але це напруження дається взнаки, коли виникає потреба захистити своє лідерське становище. Це завдання вимагає іншої мотивації і домінантного типу самоусвідомлення, що для наших „парвеню” є поки що неможливим.

На жаль, колективна самореалізація в українців поки що виходить значно гірше.

Спрацьовує руйнівний механізм **відчуження від свого**. Українець бачить в іншому українцеві не „свого”, який допоможе і примножить спільний успіх, а потенційного ворога і головного конкурента, який при нагоді обов’язково перехопить успіх, „підставить”. Українець найменше довіряє іншому українцеві і саме від нього чекає найбільшої небезпеки для власної самореалізації.

Логічно припустити, що цей комплекс є зворотним боком означеної вище ситуації. За законом жанру, пробитися (вижити) зможе тільки хтось один. Така психологія культивується, зокрема, й телевізійними передачами „Самотній герой”, „Слабка ланка”, „Найрозумніший”. Вона обумовлена певними загальноцивілізаційними процесами і світоглядними пріоритетами епохи. Але ймовірно й те, що в українця подібна схема накладається на історичні моделі поведінки, що сформувалися в умовах чужої зверхності, століттями принижень, вислужувань, взаємних доносів і жорстоких покарань.

Зауважимо принагідно, що подібні метаморфози соціального ідеалу є логічними і неунікними. Якщо спрацьовує тільки механізм особистісного успіху, то його неодмінними атрибутами є заздрість, егоїзм, підступність. Один і той самий механізм виносить на вершину одного-двох і нищить особистості тисяч „середнячків”, які автоматично переходять у статус невдах. Приклади вважаємо доречним взяти у тій-таки спортивній сфері, де змагальність представлена у чистому вигляді. А. Шевченко – зірка, але провідні українські клуби „Динамо” й „Шахтар” за останні кілька років позбулися практично всіх місцевих футболістів. Що з ними сталося? Усі хочуть бути шевченками і ніхто не здатен вже бути собою? Те саме спостерігається у вітчизняному боксі, де феноменальний успіх братів Кличків співпав у часі з грандіозним провалом національної збірної на

Олімпіаді в Афінах.

В умовах кризи та інституційної деградації структур, що традиційно відповідали за „правильність” дій індивіда і дотримання ним загального інтересу, відтворення нормативної сторони життя стало предметом його власного вибору. При цьому **сумління й успіх часто суперечать одне одному.**

Витворилася модель досягнення успіху через реалізацію принципу „Порушуй правила”. Квазістратегія досягнення особистого успіху за рахунок енергетики розпаду суспільного блага, оформленого в сукупності норм і принципів, знаходить своїх апологетів і проповідників. Одні з них є послідовниками новомодних гуру суспільства споживання (Д. Карнегі, Г. Алдер, О. Козлов, М. Норбеков), інші тільки опановують „відкриті” власноруч принципи і приміряють на себе філософсько-педагогічні лаври (Д. Корчинський, В. Співаковський), а ще інші констатують постання нових правил і вже цим спонукають свою аудиторію цим правилам коритися (Д. Видрін).

Ф. Ріфф означає таку ситуацію як шизоїдний стан культури, що хитається „між мертвими ідеями та брутальними розвагами”. Найкращою ілюстрацією цього стану американський вчений вважає „існування серед нас цілих колоній осіб, схильних до насильства, позбавлених будь-якого сталого уявлення про загальну мету людського існування” [4]. В цьому описі легко вгадуються реалії американського соціуму, розділеного жорсткими расовими, майновими та соціокультурними бар’єрами, з його гетто, „кварталами” й агресивними субкультурами. Однак не буде перебільшенням, коли скажемо, що існує вже очевидна тенденція перетворення на подібну „колонію” на карті світу цілої посткомуністичної зони, включно з Україною. У всякому разі, „шизоїдна” культура неадекватної свідомості проявляється в наших умовах чи не найбільш яскраво – в силу особливо занедбаної культурної самоідентифікації і гранично табуованої колективної психіки.

На побутовому рівні проблема невизначеності має своє вираження у понятті „крутитися” як імперативному для даного типу соціальної дійсності, а також у глибинніших і не завжди усвідомлюваних горизонтах самопроектування – **вижити і пережити.**

Недаремно початок революції кінця XX століття поклала аварія на ЧАЕС – це був перший шок, який руйнував усі уявлення про захищеність і адекватність колективного світосприйняття. Далі – споживчий шок від прориву на Захід, далі – правда про злочини радянської влади. Шок від руйнування життєвих світів змусив багатьох наших співгромадян відмовитися від індивідуальних життєвих цілей на користь того, що є загальноновизнаним і загальноприйнятим. На цьому ґрунті голосували за Союз і проти Союзу, залишали інститути і кафедри, несли гроші в трасти, розкопували під городи міські околиці, відмовлялися від атомної зброї і

творили анекдоти про „нових русскіх”.

Реакції однозначно стихійні та ірраціональні, що є цілком природним. Адже в умовах постійної загрози за умови невизначеності джерела небезпеки людьми починає керувати стадний інстинкт. Загальновідомо, що в умовах цивілізації цей інстинкт у вигляді паніки, наприклад, призводить до зростання кількості жертв. І, тим не менше, цей інстинкт лишається інстинктом виживання, оскільки забезпечує те, що в природі є визначальним – збереження виду.

Природа не знає принципу соціальної справедливості, тому вона визнає єдиний спосіб збереження виду – виживання сильних за рахунок слабких. Сьогодні суспільством керують ті, у кого в умовах паніки і стресу виявилися міцнішими зуби і твердішими лікті. Для них час перемін відкрив небачені й незвідані досі можливості самоствердження. Вони утворили каркас суспільної організації на основі тих якостей, завдяки яким „вийшли в люди” – хамство, обман, рішучість, здатність ризикувати.

Тепер ці індивіди потребують певних правил, які б дозволили їм перестати пожирати одне одного і на основі усвідомленого корпоративного інтересу успішно експлуатувати решту соціуму. Ця життєва стратегія успішно реалізовується в локальних межах, але на макросоціальному рівні вона є тупиковим інволюційним шляхом. Розвиток таких соціальних організмів („бригад”, „кланів”, „партії влади”) обмежений, по-перше, екологічно витратним способом природокористування, а по-друге, ефектом „покинутого звіринця”, який тимчасово спрацьовує в Україні на тлі цивілізаційної невизначеності і неповної підпорядкованості сусіднім високоорганізованим елітам.

Індивідуалістична психологія наших нинішніх „господарів життя” не має в собі відповідних „підключок” до системоутворюючих феноменів суспільної свідомості – архетипів, ідей, надособистісних цінностей. Тому вони будуть знищені в процесі наступу нових колонізаторів, не залишивши навіть пам’яті про „ділову еліту”, „вітчизняний капітал”, і їхня братська могила буде позначена символічною статуеткою Прометея-престижа (з часткою краденої інтелектуальної власності), що сумно споглядає колесо „Золотої Фортуни”.

Це – до розмови про адекватність і неадекватність. Найпристосованіші виявилися найбільш неадекватними, тому що поняття адекватності означає набагато більше, ніж просто успіх, і більше, ніж навіть перемога. Адекватність означає гармонію.

Гармонію творять не сукупність компонентів, а їхній порядок. Брак порядку означає поразку будь-якої конструкції, марність будь-якого візонерства, брак інтелекту в безмірі інформації. Класичний зразок анархічного (не підпорядкованого порядку) інтелекту – доля усіх культурних проектів Д. Корчинського. Особливо наочною програвшістю його постає у співставленні з подібним персонажем російського політикуму

В. Жириновським.

Свого часу, в середині 1990-х років, авторові довелося бути присутнім на одному з публічних виступів тодішнього лідера ультрапатріотичного угруповання УНА – УНСО, що мало промовисту назву „проповіді”. Філософія власного соціального чину була сформульована Д. Корчинським тоді на диво влучно й образно. Для наочності він розповів про біологічний експеримент, який став класикою жанру в популярній психології. Йшлося про реакцію пацюків на стрес. Коли пацюк жив сам у клітці, до якої час від часу приєднували дроти з електричним струмом, то він невдовзі ставав нервовим, хворобливим і швидко вмирав. Коли в аналогічні умови помістили двох пацюків, то вони спершу теж аналогічним чином страждали, а потім почали між собою гризтися. Дивно, але це допомогло виживати обом. Сучасне українське суспільство Д. Корчинський охарактеризував як таке, що перебуває в стані перманентного стресу від невідомих і неблаганних зовнішніх чинників. Тому єдиний вихід для тих, хто хоче вижити, це – збиратися у зграї для безцільної і жорстокої боротьби. Єдино можлива стратегія за цих умов – пристати до сильнішої зграї.

Метафора справляє враження, але приводить, знов таки, до хибних висновків. Тому що соціум і людська природа дають значно більше можливостей для самореалізації і задоволення навіть основних потреб, ніж клітка для пацюка. Ігнорування цих вищих щаблів соціальної організації автоматично знижує рівень особистісних потреб і світоглядних горизонтів. Але найголовніше те, що цей підхід, як і вся апологетика індивідуалізму, руйнує зв'язок між людиною і спільнотою, позбавляє розвиток індивідуальності її питомого контексту і живильного середовища.

Поняття, яке допомагає розкрити зв'язок між макросоціальними зрушеннями і деформаціями особистості, – **криза ідентичності**. Ця проблема широко висвітлюється в сучасній науковій літературі [5; 6], вона ж цілком справедливо ставиться дослідниками в центрі дискусій про природу і механізми формування політичної нації [7]. Але значно наочніше і яскравіше ця криза „схоплюється” на рівні масової комунікації: в публіцистиці, есеїстиці останніх років. Власне, навколо соціокультурного змісту проблеми ідентичності одному з тижневиків України („2000”) вдалося розгорнути цілий спекулятивний дискурс, у якому органічно доповнюють одне одного стихійність і маніпулятивні технології, читацький інтерес і пропаганда.

Соціальний дискомфорт індивід тлумачить за тими параметрами, які йому підказує масова комунікація. В цьому специфіка суспільства інформаційних технологій, далеко не всі з яких мають той утопічно-прогресивний характер, про який говорять його апологети. На ділі це виглядає так: розгублений і дезорієнтований людині, яка втратила відчуття рівноваги й власної адекватності в соціумі, пропонуються прості відповіді

на прості запитання. Маніпулятор апелює до соціальної пам'яті і соціальної уяви – згадайте, коли вам було добре, уявіть, яким би ви хотіли бачити навколишній світ. Тоді до цього особистого міфу, абсолютно прогнозованого через його пряму залежність від панівних суспільних міфів та стереотипів, додається фактор мотивації негативної – страх, – і основа для прийняття потрібних рішень готова.

Часте застосування подібних технологій (а ними супроводжується практично кожна загальнонаціональна виборча кампанія) призводить до „виснаження” емоційно-психологічного ґрунту спільноти, на якому збирають одноразовий електоральний урожай різноманітні „орендарі”. Це виснаження призводить до депресивних явищ на рівні особистості й розпаду охоронних інституцій на рівні соціуму. Відтак в міру деградації останнього технологам доводиться використовувати все глибші й примітивніші шари колективної психіки. Тому вже сьогодні вони апелюють не до поверхових соціокультурних стереотипів, а до „демонів” расової і релігійної нетерпимості.

Найнебезпечнішою є тенденція використовувати психологічне підґрунтя кризових явищ у сфері ідентичності з метою політичних провокацій та ідеологічних диверсій. Не секрет, що базові стереотипи суспільної організації лежать в площині ідентифікації „своїх” і „чужих”, а також – нерідко – смертельної загрози, яку становлять цінності й інтереси „чужих” для цінностей та інтересів індивіда, який у цей момент колективної ідентифікації втрачає здатність об'єктивно оцінювати реальність чи, сказати б, справжність загрози.

Зв'язок між особистісною нереалізованістю і соціокультурною невизначеністю очевидний ще далеко не всім. Більше того, нинішній культ особистого успіху – в його українському варіанті – заснований на штучному протиставленні цих проблем та ілюзорній надії вирішити одну за рахунок іншої. Повторимось: для цього є достатньо історичних і ситуаційних підстав. Українець століттями перебував перед вибором між успіхом індивідуальним і повноцінною національною самоідентифікацією. Але той самий досвід мав би засвідчити програшність такої життєвої стратегії в масштабніших вимірах – коли йдеться не про виживання, а самореалізацію.

Тому дуже важливим є живий приклад застосування іншої стратегії, коли **українець стає успішним тому, що він є українцем, а не всупереч цьому.**

Завдання полягає в тому, щоб з особистісного успіху виростав колективний, а згодом і загальнонаціональний. Тому українцям треба пишатися своїми героями. А героям треба пишатися тим, що вони – українці. І, зрештою, допомагати один одному, вибудовувати цілі мережі, або ж (що більш реалістично) ієрархії успіху.

Література:

1. **Гнатенко П. І.** Український національний характер. – К.: „ДОК-К”, 1997. – 116 с.
2. **Головаха Є.** Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості // Політологічні читання, №1, 1992. – С. 24 - 39.
3. **Ріфф Ф.** До теорії культури // Молода нація, 2003, №2. – С. 6.
4. Ibidem. – С. 9.
5. Соціокультурні ідентичності та практики / Під ред. А. Ручки. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 146.
6. **Тарасенко В. І., Іваненко О. О.** Проблема соціальної ідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма). – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 576 с.
7. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2003. – 632 с.